ilmiy-amaliy jurnal · ISSN 3093-8694

UDK 821.112.2:821.512.133:159.923

Tillabayeva Zuhraxon Xamidillo qizi,
mustaqil izlanuvchi

GYOTE VA NAVOIY ASARLARIDA INSON RUHIYATI VA SHAXSNING O‘ZINI ANGLASHI: PSIXOLOGIK-QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Maqolada Iogann Volfgang Gyote (1749–1832) va Alisher Navoiy (1441–1501) ijodida inson ruhiyatining murakkabligi, ichki ziddiyatlar, o‘zini anglash va ma’naviy kamolot jarayoni psixologik-qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini tasavvuf ruhshunosligi, Gyotening shaxs shakllanishiga oid qarashlari hamda zamonaviy psixologiyaning individuatsiya, o‘zini ro‘yobga chiqarish va ma’no izlash konsepsiyalari tashkil etadi. Gyotening «Faust», «Yosh Verterning iztiroblari» va «G‘arbu Sharq devoni», Navoiyning «Xamsa» va «Lisonut-tayr» asarlari misolida ruhiy ikkilanish, nafs bilan kurash, ishq orqali o‘zgarish, sayohat va mehnat vositasida ma’no topish motivlari qiyoslanadi. Shuningdek, G‘arb adabiy-falsafiy tafakkuridagi uzluksiz intilish va Sharq tasavvufidagi fano hamda baqo tushunchalarining shaxs kamolotini ifodalashdagi o‘xshash va farqli jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida ikki ijodkorning ruhiy kamolot modellari turli madaniy-falsafiy asosga ega bo‘lsa-da, ichki kurash, o‘zgarish va ma’no izlash kabi umumiy muammolarni badiiy ifodalashi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: ruhiyat, o‘zini anglash, shaxs kamoloti, nafs, komil inson, ishq, intilish, fano, baqo, individuatsiya, psixologik-qiyosiy tahlil, «Faust», «Lisonut-tayr».

ПСИХИКА ЧЕЛОВЕКА И САМОПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГЁТЕ И НАВОИ: ПСИХОЛОГО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье проводится психолого-сравнительный анализ сложности человеческой психики, внутренних противоречий, самопознания и духовного совершенствования в творчестве Иоганна Вольфганга Гёте (1749–1832) и Алишера Навои (1441–1501). Теоретическую основу исследования составляют суфийская психология, представления Гёте о становлении личности и современные психологические концепции индивидуации, самоактуализации и поиска смысла. На материале произведений Гёте «Фауст», «Страдания юного Вертера», «Западно-восточный диван», а также «Хамсе» и «Лисан ут-тайр» Навои сопоставляются мотивы внутренней раздвоенности, борьбы с нафсом, духовного преображения через любовь, путешествия и труда. Раскрываются сходства и различия между непрерывным стремлением в западной литературно-философской традиции и суфийскими понятиями фана и бака. Делается вывод о том, что, несмотря на различие культурно-философских оснований, произведения обоих авторов отражают общечеловеческие проблемы внутренней борьбы, духовного изменения и поиска смысла жизни.

Ключевые слова: психика, самопознание, становление личности, нафс, совершенный человек, любовь, стремление, фана, бака, индивидуация, психолого-сравнительный анализ, «Фауст», «Лисан ут-тайр».

HUMAN PSYCHE AND SELF-REALIZATION IN THE WORKS OF GOETHE AND NAVOI: A PSYCHOLOGICAL-COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. This article examines the complexity of the human psyche, inner conflict, self-awareness, and spiritual development in the works of Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) and Alisher Navoi (1441–1501) from a psychological-comparative perspective. The theoretical framework combines Sufi understandings of the human soul, Goethe's ideas on personal development, and modern psychological concepts of individuation, self-actualization, and the search for meaning. Drawing on Goethe's Faust, The Sorrows of Young Werther, and West-Eastern Divan, alongside Navoi's Khamsa and Lison ut-Tayr, the article compares the motifs of inner division, struggle with the nafs, transformation through love, and the discovery of meaning through travel and work. It also examines the similarities and differences between continuous striving in Western literary-philosophical thought and the Sufi concepts of fana and baqa. The study concludes that, despite their different cultural and philosophical foundations, both authors explore universal human concerns involving inner struggle, transformation, and the search for meaning.

Keywords: psyche, self-awareness, personal development, nafs, perfect human, love, striving, fana, baqa, individuation, psychological-comparative analysis, Faust, Lison ut-Tayr.

KIRISH

Inson ruhiyatining murakkabligi, ichki ziddiyatlar ta'sirida shakllanishi va shaxsning o'zligini anglash jarayoni jahon adabiyotining muhim mavzularidan biri hisoblanadi. Ushbu masalalar psixologiya, falsafa va adabiyotshunoslik fanlarining o'zaro tutashgan nuqtasida turadi. Badiiy adabiyot insonning ichki kechinmalari, istaklari, qo'rquvlari, ma'naviy izlanishlari va hayot mazmunini anglashga bo'lgan ehtiyojini obrazlar orqali yoritadi. Shu jihatdan badiiy asarlar shaxs ruhiyatining murakkab mexanizmlarini o'rganish uchun muhim manba vazifasini bajaradi.

Gyote va Alisher Navoiy ijodi insonning ichki dunyosi, ruhiy qarama-qarshiliklari va kamolotga intilishini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Gyote Yevropa ma'rifatparvarligi, «Bo'ron va tazyiq» harakati hamda Veymar klassitsizmi bilan bog'liq adabiy-falsafiy tafakkur vakili sifatida insonning erkinligi, uzluksiz rivojlanishi va hayotiy tajriba orqali shakllanishi masalalarini yoritadi. Navoiy esa Temuriylar davri Sharq Uyg'onishi, mumtoz adabiyot va tasavvuf an'analari doirasida insonning ma'naviy poklanishi, nafsni tarbiyalashi, ishq orqali haqiqatga yaqinlashishi va komillikka erishishi g'oyalarini ilgari suradi.

Mazkur ikki ijodkorning tarixiy davri, madaniy muhiti va falsafiy qarashlari o'zaro farq qilsa-da, ularning asarlarida insonning o'zini anglash jarayoni muhim o'rin egallaydi. Gyotening «Faust» asarida bilim va hayot mazmunidan qoniqmaslik, ichki ziddiyatlar va uzluksiz intilish markaziy masalalardan biri bo'lsa,

Navoiyning «Lisonut-tayr» dostonida ruhiy izlanish, o‘zlikni anglash va izlovchi bilan izlanayotgan haqiqat o‘rtasidagi munosabat ramziy shaklda ifodalanadi.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy inson hayotida kuzatilayotgan ma’no izlash, ichki ziddiyatlarni anglash va shaxsiy kamolotga erishish muammolarini tarixiy-adabiy tajriba asosida o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Shuningdek, Navoiy merosini jahon adabiyoti kontekstida tahlil qilish va Gyote ijodidagi ruhiy-falsafiy izlanishlar bilan qiyoslash adabiyotlararo tipologik mushtaraklikni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi — Gyote va Navoiy asarlarida inson ruhiyati, ichki kurash, ishq, o‘zini anglash va ma’naviy kamolot masalalarini psixologik-qiyosiy jihatdan tahlil qilish, shuningdek, ikki ijodkorning shaxs rivojlanishiga oid badiiy-falsafiy modellaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi:

inson ruhiyati va shaxs kamolotiga oid nazariy-metodologik yondashuvlarni tahlil qilish;

Gyote asarlarida ichki ziddiyat, ishq, xato, faoliyat va uzluksiz intilish motivlarini o‘rganish;

Navoiy asarlarida nafs, qalb, ishq, fano va baqo tushunchalarining badiiy ifodasini ochib berish;

ikki ijodkor asarlaridagi ruhiy sayohat va o‘zini anglash modellarini qiyoslash;

zamonaviy psixologik tushunchalardan foydalanib, shaxs kamolotining badiiy talqinlarini izohlash;

Gyote va Navoiy ijodidagi o‘xshashliklarning tipologik xususiyatlarini aniqlash.

Tadqiqotning muhim metodologik sharti shundan iboratki, Gyote va Navoiy o‘rtasidagi o‘xshashliklar bevosita adabiy ta’sirning dalili sifatida talqin qilinmaydi. Qiyoslash tipologik xarakterga ega bo‘lib, inson ruhiyatiga oid umumiy muammolarning turli tarixiy-madaniy sharoitlarda qanday badiiy-falsafiy yechim topganini aniqlashga qaratiladi. Zamonaviy psixologik tushunchalar esa tarixiy matnlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmay, tahliliy vosita sifatida qo‘llanadi.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Gyote va Navoiy ijodida ruhiy kamolot, o‘zini anglash va insonning ichki dunyosini o‘rganish masalalarini tadqiq etishda mumtoz adabiyotshunoslik, tasavvufshunoslik va zamonaviy psixologiya doirasida shakllangan nazariy qarashlar muhim ahamiyatga ega.

E.E. Bertelsning Navoiy ijodiga bag‘ishlangan tadqiqoti shoirning hayoti, ijodiy merosi va adabiy-estetik qarashlarini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi [6]. Ushbu tadqiqot Navoiy asarlarini tarixiy-madaniy muhit bilan

bog‘liq holda tushunish, shuningdek, uning badiiy tafakkurida ma’naviy kamolot va insonparvarlik masalalarining o‘rnini aniqlash uchun nazariy asos yaratadi.

N. Komilovning tasavvufga oid tadqiqotlarida insonning ma’naviy poklanishi, nafsni tarbiyalash, ishq va komil inson tushunchalarining mazmuni yoritiladi [5]. Mazkur qarashlar Navoiyning «Xamsa» va «Lisonut-tayr» asarlaridagi ruhiy izlanishlarni tasavvufiy-estetik nuqtayi nazardan talqin qilish imkonini beradi. Tasavvufda inson kamoloti tashqi xatti-harakatlar bilan cheklanmay, ichki dunyoning o‘zgarishi, nafsni nazorat qilish va ma’naviy haqiqatni anglash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Annemarie Schimmelning islom tasavvufi haqidagi tadqiqoti Sharq ma’naviy tafakkurida ishq, ruhiy safar, o‘zlikdan kechish va ilohiy haqiqatga intilish tushunchalarini izohlashda muhim nazariy manba hisoblanadi [8]. Ushbu yondashuv Navoiyning ramziy obrazlarini, xususan, «Lisonut-tayr»dagi qushlarning Simurg‘ni izlash safarini ma’naviy o‘zgarish jarayoni sifatida talqin qilishga yordam beradi.

Gyote ijodining Sharq adabiyoti bilan munosabatlarini o‘rganishda K. Mommsenning tadqiqoti alohida ahamiyatga ega [12]. «G‘arbu Sharq devoni»ning yuzaga kelishi, Hofiz ijodining Gyote dunyoqarashiga ta’siri va Sharq she’riyatining shoir badiiy tafakkuridagi o‘rni mazkur masalalarni tarixiy manbalar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Biroq Gyotening Sharq adabiyotiga murojaatini Navoiy ijodiga bevosita bog‘lash uchun yetarli asos mavjud emas. Shu sababli ikki ijodkor asarlaridagi o‘xshashliklar tarixiy aloqalar bilan isbotlangan ta’sir sifatida emas, tipologik mushtaraklik sifatida o‘rganiladi.

K.G. Yungning individuatsiya nazariyasi insonning ichki qarama-qarshiliklarini anglash va shaxsiy yaxlitlikka erishish jarayonini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [9]. Mazkur yondashuv orqali Gyotening «Faust» asaridagi ichki ikkilanish, Mefistofel obrazi va qahramonning ruhiy o‘zgarishlarini tahlil qilish mumkin. Biroq «soya» va «individuatsiya» kabi tushunchalarni mumtoz Sharq adabiyotiga aynan ko‘chirish emas, balki ularni qiyosiy tahlilning tavsifiy vositalari sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq.

A. Maslouning o‘zini ro‘yobga chiqarish nazariyasi insonning ichki imkoniyatlarini namoyon etishi, shaxsiy salohiyatini rivojlantirishi va mazmunli faoliyatga intilishini izohlashga xizmat qiladi [7]. Ushbu nazariya Gyote qahramonlarining izlanishlari, xususan, Faustning bilimdan qoniqmasligi va hayot mazmunini faoliyat orqali topishga urinishini tahlil qilishda foydali.

V. Franklning ma’no izlashga oid qarashlari esa inson hayotidagi maqsad, mas’uliyat va mazmunli faoliyatning ruhiy barqarorlikdagi o‘rnini ochib beradi [11]. Bu yondashuv Gyotening «Faust» asaridagi jamoaviy manfaatga yo‘naltirilgan faoliyatni hamda Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi bunyodkorlik va mehnat motivlarini qiyoslash imkonini beradi.

Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» asari «Lisonut-tayr» dostonining adabiy an’analarini o‘rganishda muhim manbadir [10]. Attor va Navoiy asarlari o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish qushlar safarining ramziy mazmunini, ruhiy izlanish bosqichlarini va Simurg‘ timsolining ma’no qatlamlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Gyote va Navoiy ijodida inson ruhiyati masalasi turli ilmiy yo‘nalishlar doirasida o‘rganish uchun keng imkoniyat yaratadi. Biroq ushbu maqolada asosiy e’tibor ikki ijodkor asarlaridagi ichki ziddiyat, o‘zini anglash, ishq, ma’naviy o‘zgarish va faoliyat motivlarini yagona psixologik-qiyosiy doirada tahlil qilishga qaratiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy adabiyotshunoslik, tasavvufshunoslik, psixologik tahlil va tarixiy-madaniy yondashuvlar tashkil etadi. Inson ruhiyati badiiy obrazlar, qahramonlarning ichki kechinmalari, qaror qabul qilish jarayoni va ma’naviy o‘zgarishlari orqali o‘rganiladi.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda quyidagi metodlardan foydalaniladi.

Qiyosiy-tipologik tahlil. Gyote va Navoiy asarlarida ruhiy ziddiyat, o‘zini anglash, ishq, sayohat, mehnat va kamolot motivlarining o‘xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu metod ikki ijodkor o‘rtasida bevosita adabiy ta’sir mavjudligini nazarda tutmaydi.

Psixologik tahlil. Qahramonlarning ichki kechinmalari, motivlari, istaklari, qarama-qarshiliklari va qarorlarining ruhiy mazmunini o‘rganishga yo‘naltiriladi. Faust, Verter, Majnun va Farhod obrazlari ushbu jihatdan tahlil qilinadi.

Tarixiy-madaniy yondashuv. Gyote ijodini Yevropa ma’rifatparvarligi va klassitsizmi, Navoiy ijodini esa Temuriylar davri madaniyati, mumtoz adabiyot va tasavvuf an’analari bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi.

Germenevtik tahlil. Badiiy matndagi ramzlar, obrazlar, metaforalar va falsafiy mazmunni sharhlash uchun qo‘llanadi. Jumladan, «ikki ruh», «o‘l va qayta tug‘il», nafs, fano, baqo va Simurg‘ timsollarining mazmuni shu asosda o‘rganiladi.

Nazariy umumlashtirish. Gyote va Navoiy asarlarida ifodalangan shaxs kamoloti modellarini tizimlashtirish, ularning umumiy va farqli tomonlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot materiallari sifatida Gyotening «Faust», «Yosh Verterning iztiroblari» va «G‘arbu Sharq devoni», Navoiyning «Xamsa» tarkibidagi «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari hamda «Lisonut-tayr» asari tanlandi.

Zamonaviy psixologiyaga oid tushunchalardan foydalanishda tarixiy-madaniy tafovutlar hisobga olinadi. Masalan, Yungning individuatsiya nazariyasi bilan tasavvufdagi fano tushunchasi mazmunan aynan bir hodisa sifatida qaralmaydi.

Ular shaxsning ichki o‘zgarishi va o‘zini anglash jarayonlarini qiyosiy tavsiflashga yordam beruvchi turli nazariy tizimlarga mansub tushunchalardir.

Maqolada empirik so‘rovnoma yoki eksperimental tadqiqot natijalaridan foydalanilmagan. Shu sababli xulosalar statistik jihatdan tasdiqlangan psixologik qonuniyatlar emas, balki badiiy matnlar va ilmiy manbalar asosida ishlab chiqilgan nazariy umumlashtirishlar sifatida talqin qilinadi.

NATIJALAR

Gyote asarlarida inson ruhiyatining ziddiyatli tabiati

Gyote ijodida inson ruhiyati bir-biriga qarama-qarshi istaklar, intilishlar va ma’naviy ehtiyojlarning o‘zaro ta’siri orqali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, «Faust» asarida qahramonning ichki ikkilanishi shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida talqin qilinadi.

Faustning «Ikki ruh yashaydi ko‘ksimda» mazmunidagi e’tirofi uning ichki dunyosidagi qarama-qarshi intilishlarni ifodalaydi [2]. Bir tomondan, qahramon dunyoviy lazzat, hissiy tajriba va moddiy mavjudotga intilsa, ikkinchi tomondan, yuksak ma’naviy haqiqat, bilim va cheksizlikni anglashga harakat qiladi. Ushbu ziddiyat Faustning mavjud bilimlardan qoniqmasligi va hayotning mazmunini izlashiga sabab bo‘ladi.

Mefistofel obrazi ushbu ichki qarama-qarshilikni yanada murakkablashtiradi. U asarda mustaqil badiiy qahramon sifatida namoyon bo‘lishi bilan birga, inkor, shubha va vayronkor istaklarning ramzi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Uning o‘zini «doimo inkor etuvchi ruh» deb ta’riflashi inson tafakkuridagi shubha va inkor mexanizmlarini eslatadi [2].

Yungning individuatsiya nazariyasi nuqtayi nazaridan qaralganda, Faustning ichki ziddiyatlari shaxsning o‘zida mavjud bo‘lgan turli ruhiy qatlamlarni anglash zarurati bilan bog‘lanishi mumkin [9]. Biroq bu talqin qahramonning barcha xatti-harakatlarini psixologik nazariyaga to‘liq tenglashtirmaydi. Aksincha, mazkur yondashuv badiiy obrazning murakkabligini tushuntirishga yordam beradi.

Gyote uchun insonning xato qilishi uning rivojlanish imkoniyatini butunlay yo‘qqa chiqarmaydi. «Odam intilar ekan, xato qiladi» degan g‘oya qahramonning izlanishlari, qarorlari va ularning oqibatlari orqali ochiladi [2]. Demak, inson kamoloti tayyor va o‘zgarmas holat emas, balki tajriba, ziddiyat, xato va qayta anglash jarayonlaridan tarkib topadi.

Biroq Faustning izlanishlari faqat ijobiy natijalarni keltirib chiqarmaydi. Gretxen bilan munosabatlari uning istaklari va axloqiy mas’uliyati o‘rtasidagi ziddiyatni yuzaga chiqaradi. Faustning shaxsiy intilishlari boshqa inson hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi qahramonning kamolot yo‘li murakkab va ziddiyatli ekanini ko‘rsatadi.

«Yosh Verterning iztiroblari» asarida esa ruhiy kechinmalarning boshqa ko‘rinishi — hissiyotlarning mutlaqlashuvi va shaxsning tashqi ijtimoiy muhit bi-

lan ziddiyati tasvirlanadi [4]. Verter o‘z tuyg‘ularini hayotining asosiy mazmuniga aylantiradi. Natijada hissiy tajriba va real hayot talablari o‘rtasidagi muvozanat buziladi.

Ushbu ikki asar qiyosi Gyote ijodida tuyg‘u va istaklarning inson hayotidagi o‘rniga biryoqlama baho berilmasligini ko‘rsatadi. Hissiyot shaxsni o‘zgartiruvchi kuch bo‘lishi mumkin, biroq u mas’uliyat va hayotiy faoliyat bilan uyg‘unlashmagan holatda ruhiy iztirobni kuchaytirishi ham ehtimoldan xoli emas.

«G‘arbu Sharq devoni»da ruhiy yangilanish va o‘zlikdan kechish

Gyotening «G‘arbu Sharq devoni» asari uning Sharq she’riyatiga bo‘lgan qiziqishi va Hofiz ijodidan olgan ilhomini namoyon etadi [3; 12]. Ushbu asarda shaxsning ichki yangilanishi, hayotiy tajriba va o‘zlikni qayta anglash masalalari muhim o‘rin egallaydi.

«Baxtiyor ishtiyoq» («Selige Sehnsucht») she’ridagi «O‘l va qayta tug‘il!» («Stirb und werde!») chaqirig‘i ruhiy yangilanishning ramziy ifodasi hisoblanadi [3]. Bu yerda «o‘lish» biologik hodisa emas, balki insonning avvalgi cheklangan holatidan chiqishi, o‘zini qayta anglashga tayyor bo‘lishi va yangi ma’naviy tajribaga ochiqligini ifodalovchi obraz sifatida talqin qilinadi.

Mazkur g‘oya tasavvufdagi fano va baqo tushunchalari bilan qiyoslanishi mumkin. Tasavvufda fano insonning nafsiy da’volardan kechishi va ilohiy haqiqat oldida o‘zining cheklanganligini anglashini bildirsa, baqo yangi ma’naviy holatda mavjud bo‘lishni anglatadi [8]. Gyotening she’riy talqini bilan tasavvufiy qarashlar o‘rtasidagi o‘xshashlik ruhiy o‘zgarish va yangilanish motivida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, ikki tushunchalar tizimining maqsadlari aynan bir xil emas. Gyoteda o‘zgarish ko‘pincha hayotiy tajriba, intilish va qarama-qarshiliklar orqali ifodalansa, tasavvufda fano va baqo ilohiy haqiqat bilan munosabat hamda ma’naviy poklanish doirasida talqin qilinadi. Shuning uchun ular o‘rtasidagi qiyos mazmuniy yaqinlikni aniqlash bilan cheklanishi lozim.

«Faust»da faoliyat, mas’uliyat va hayot mazmunini izlash

«Faust»ning ikkinchi qismida qahramonning izlanishlari shaxsiy ehtiyojlar doirasidan kengroq ijtimoiy maqsadlar sari yo‘naladi [2]. Asar davomida Faust bilim, hissiy tajriba, go‘zallik va tarixiy xotira bilan bog‘liq sinovlardan o‘tadi. Yakuniy bosqichda esa uning e’tibori insonlar uchun foydali makon yaratish g‘oyasiga qaratiladi.

Dengizdan yer ajratib olish va odamlar uchun yashash maydoni yaratish loyihasi Faustning faoliyat orqali hayot mazmunini izlashini ifodalaydi. Ushbu intilishda qahramon shaxsiy lazzatdan tashqariga chiqib, kelajakdagi jamoaviy farovonlikni tasavvur qiladi.

Mazkur jarayonni V. Franklning ma’no izlash nazariyasi bilan qiyoslash mumkin. Frankl qarashlarida inson hayotining mazmuni mas’uliyat, muayyan vazifani bajarish va o‘zidan tashqaridagi maqsadlarga yo‘nalish orqali namoyon

bo‘lishi mumkin [11]. Faustning bunyodkorlikka intilishi ham shaxsiy ehtiyojdan kengroq maqsadni izlash bilan bog‘lanadi.

Biroq qahramonning faoliyati biryoqlama idealizatsiya qilinmaydi. Uning loyihasi davomida yuzaga kelgan fojiali oqibatlar, xususan, Filemon va Bavkida bilan bog‘liq voqealar, yuksak maqsadning o‘zi har qanday vositani oqlamasligini ko‘rsatadi [2]. Shunday qilib, Gyote inson kamolotini nafaqat faoliyatga intilish, balki ushbu faoliyatning axloqiy oqibatlarini anglash bilan ham bog‘laydi.

Asar yakunidagi «Doimo intilib, kurashib yashagan kishini qutqarish mumkin» mazmunidagi misra qahramonning uzluksiz izlanishlarini umumlashtiradi [2]. Bunda qutqarilish masalasi insonning xatosiz bo‘lishi bilan emas, balki uning izlanish va rivojlanishga bo‘lgan intilishi bilan bog‘lanadi. Shu jihatdan Gyote modelida kamolot yakunlangan holat emas, balki davomiy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Navoiy asarlarida nafs, qalb va ma’naviy kamolot

Navoiy ijodida insonning ruhiy olami, avvalo, nafsni tarbiyalash, qalbni poklash va axloqiy fazilatlarni rivojlantirish masalalari bilan bog‘liq holda talqin etiladi. Shoirning «Xamsa» tarkibidagi dostonlarida kibr, hirs, xudbinlik va riyokorlik kabi illatlarning inson ma’naviyatiga salbiy ta’siri ko‘rsatiladi. Aksincha, ilm, adolat, saxovat, kamtarlik va insonparvarlik komillikka eltuvchi fazilatlar sifatida ulug‘lanadi [1].

«Hayrat ul-abror» dostonida insonning axloqiy mas’uliyati va ichki dunyosini tarbiyalash masalalari muhim o‘rin egallaydi. Asarda insonning haqiqiy qadri uning tashqi mavqei yoki boyligi bilan emas, balki ma’naviy fazilatlari va amaliy xatti-harakatlari bilan belgilanadi.

Tasavvufiy ruhshunoslik nuqtayi nazaridan nafsni tarbiyalash insonning o‘z istaklari va xatti-harakatlarini anglashiga yordam beruvchi ma’naviy jarayon sifatida qaraladi [5; 8]. Nafsning ammora, lavvoma va mutma’inna kabi holatlari insonning ichki istaklari, o‘zini tanqidiy baholashi va ruhiy xotirjamlikka intilishi bilan bog‘liq tarzda tushuntiriladi. Ushbu tasnifni zamonaviy psixologik kategoriyalar bilan aynan tenglashtirish mumkin emas, biroq u insonning ichki nazorati va ma’naviy o‘zgarishini tavsiflash uchun muhim tushunchaviy asos yaratadi.

Navoiyda komil inson g‘oyasi shaxsning faqat individual kamolotini emas, balki uning jamiyat oldidagi mas’uliyatini ham qamrab oladi. Haqiqiy ma’naviy yetuklik boshqalarga munosabat, adolat, saxovat va amaliy foyda keltirish orqali namoyon bo‘ladi.

«Layli va Majnun»da ishq va o‘zlikning o‘zgarishi

«Layli va Majnun» dostonida ishq oddiy hissiy kechinma darajasidan yuqori ko‘tarilib, insonning butun borlig‘ini o‘zgartiruvchi kuch sifatida tasvirlanadi [1]. Majnunning jamiyat me’yorlaridan chekinishi, sahroga yuz tutishi va odatiy hayot tartibidan uzoqlashishi uning ruhiy holatidagi chuqur o‘zgarishlarni ifodalaydi.

Tashqi kuzatuvchi uchun Majnunning xatti-harakatlari me’yordan chekinish yoki telbalik sifatida ko‘rinishi mumkin. Biroq dostonning badiiy-mushohadaviy doirasida ushbu holat ishqning inson ruhiyatiga ta’siri, dunyoviy mezonlarning nisbiylashuvi va ma’naviy izlanish bilan bog‘liq tarzda ochiladi.

Tasavvufiy talqinda Majnunning o‘zligidan kechishi fano tushunchasi bilan qiyoslanadi. Bu jarayonda shaxsning avvalgi «men»i, o‘z manfaatlari va dunyoviy da’volari o‘zgarishga uchraydi. Biroq Majnun obrazini faqat fano tushunchasi bilan cheklash dostonning hissiy, ijtimoiy va fojiaviy qatlamlarini to‘liq ochib bermaydi. Unda ishqning insonni yuksaltiruvchi kuchi bilan birga, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi ziddiyatlar ham mavjud.

Gyotening «Faust» va «Yosh Verterning iztiroblari» asarlari bilan qiyoslanganda, ishqning ruhiy o‘zgarishdagi o‘rni umumiy jihat sifatida ko‘zga tashlanadi. Biroq Navoiyda ishq ko‘proq ma’naviy poklanish va haqiqatga intilish doirasida talqin qilinsa, Gyoteda u shaxsiy tajriba, axloqiy sinov va individual tanlov bilan murakkab munosabatda namoyon bo‘ladi.

«Farhod va Shirin»da mehnat va bunyodkorlikning ma’naviy mazmuni

«Farhod va Shirin» dostonida Farhod obrazi ilm, hunar, iroda, muhabbat va mehnatning o‘zaro uyg‘unligini ifodalaydi [1]. Farhodning Shiringa bo‘lgan muhabbati uning ruhiy hayotida muhim o‘rin tutadi, biroq qahramonning faoliyati faqat shaxsiy tuyg‘u bilan cheklanib qolmaydi. Uning tog‘ni yorib, ariq chiqarishi mehnatning bunyodkorlik va ijtimoiy foyda bilan bog‘liq mazmunini ochib beradi.

Farhodning mehnati shaxsiy maqsad va jamoaviy manfaat o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi badiiy timsoldir. Qahramon o‘zining jismoniy va ma’naviy imkoniyatlarini muayyan vazifani bajarishga yo‘naltiradi. Natijada mehnat uning shaxsiy fazilatlarini namoyon etish, muhabbatini amaliy harakatga aylantirish va boshqalarga foyda keltirish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Mazkur obrazni Gyotening «Faust» asaridagi bunyodkorlik intilishi bilan qiyoslash mumkin. Har ikki qahramonning faoliyatida shaxsiy izlanishdan kengroq maqsadga o‘tish motivi mavjud. Biroq Farhodning mehnati sadoqat, muhabbat, hunar va axloqiy fidoyilik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lsa, Faustning loyihasi keng ijtimoiy maqsadga yo‘naltirilgan murakkab va ziddiyatli faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, Navoiy ijodida mehnat nafaqat moddiy natija yaratish, balki insonning ma’naviy qiyofasini ochib beruvchi va uning jamiyat bilan munosabatini belgilovchi omil sifatida ham namoyon bo‘ladi.

«Lisonut-tayr»da o‘zini anglash va ruhiy sayohat

Navoiy ruhiy kamolotning murakkab badiiy modelini «Lisonut-tayr» dostonida yaratadi. Asar Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostoni an’analariga tayanadi, shu bilan birga, Navoiy ijodiy tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlarini ham namoyon etadi [1; 10].

Dostonda qushlar hudhud rahnamoligida Simurg‘ni izlab safarga chiqadi. Safar davomida ular turli sinovlar, shubhalar, qo‘rquvlar va ichki to‘siqlarga duch keladi. Qushlarning yo‘ldan qaytishi yoki safarni davom ettirishga qiynalishi insonning ma’naviy izlanishida uchraydigan ikkilanish va qarshiliklarning ramziy ifodasi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Dostondagi yetti vodiy ruhiy izlanishning bosqichlarini ifodalovchi ramziy tizimni tashkil etadi. Talab, ishq, ma’rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va faqr-fano bilan bog‘liq bosqichlar ruhiy safarning murakkabligini ko‘rsatadi. Ushbu bosqichlarning badiiy vazifasi insonning o‘zini anglash yo‘li oddiy va bir tekis jarayon emasligini ochib berishdan iborat.

Doston yakunida Simurg‘ni izlab yetib kelgan o‘ttiz qush o‘zlarini izlangan timsol bilan bog‘liq holda anglaydi. «Si murg‘» va «Simurg‘» so‘zlari o‘rtasidagi ma’no o‘yini izlovchi bilan izlanayotgan o‘rtasidagi munosabatni ramziy tarzda ifodalaydi. Qushlarning Simurg‘da o‘z aksini ko‘rishi o‘zlikni anglash, birlik va ruhiy o‘zgarish g‘oyalarini birlashtiradi.

Psixologik nuqtayi nazardan ushbu jarayonni insonning o‘z tajribasi, ichki qarama-qarshiliklari va imkoniyatlarini anglashiga qiyoslash mumkin. Yungning individuatsiya nazariyasi ham shaxsning o‘zidagi turli ruhiy qatlamlarni anglash va yaxlitlikka intilish jarayoniga e’tibor qaratadi [9]. Biroq «Lisonut-tayr»dagi Simurg‘ timsolini Yungning «Men» tushunchasi bilan to‘liq tenglashtirish mumkin emas. Navoiy dostonida ruhiy safar tasavvufiy haqiqat va ma’naviy birlik doirasida talqin qilinadi.

«Lisonut-tayr»ning asosiy badiiy xulosalaridan biri shuki, o‘zini anglash tashqi maqsadni izlash bilan birga, izlovchining o‘z ichki dunyosini qayta kashf etish jarayonidir. Shu jihatdan doston insonning ma’naviy kamoloti va o‘zlikni anglash muammolarini chuqur ramziy shaklda ifodalaydi.

Gyote va Navoiy ijodida ruhiy kamolot modellarining qiyosi

Ikki ijodkor asarlarini qiyoslash natijasida inson ruhiyatining ziddiyatli tabiati, ishqning o‘zgartiruvchi kuchi, ruhiy sayohat va faoliyat orqali ma’no izlash kabi umumiy jihatlar aniqlanadi. Shu bilan birga, kamolotning maqsadi va unga erishish yo‘llari turlicha talqin qilinadi.

Birinchidan, Gyoteda ichki ziddiyat inson rivojlanishining tabiiy sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Faustning ikki xil intilishi va Mefistofel bilan munosabati shaxsning qarama-qarshi ehtiyojlar o‘rtasidagi kurashini ifodalaydi. Navoiyda esa nafs va qalb o‘rtasidagi ziddiyat ko‘proq ma’naviy tarbiya, o‘zini nazorat qilish va poklanish jarayoni bilan bog‘lanadi. Har ikki ijodkorda ruhiy kamolot ichki kurashni boshdan kechirishni talab qiladi, biroq bu kurashning falsafiy talqini farqlanadi.

Ikkinchidan, ikkala ijodkor ham ruhiy o‘zgarishni safar timsoli orqali ifodalaydi. Faust hayotning turli sohalari, insoniy munosabatlar, go‘zallik va ijtimoiy faoliyat orqali tajriba orttiradi. Navoiy qushlari esa hudhud rahnamoligida yetti

vodiydan o‘tib, Simurg‘ni izlaydi. Gyote asarida individual tanlov va faoliyatga alohida urg‘u berilsa, Navoiy dostonida rahnamolik, ma’naviy yo‘l va ruhiy tarbiya muhim o‘rin egallaydi. Biroq ushbu farqni mutlaqlashtirish mumkin emas: Faust ham boshqa obrazlar bilan munosabatlar orqali o‘zgaradi, qushlar esa safar davomida mustaqil ichki sinovlarni boshdan kechiradi.

Uchinchidan, ishq ikki ijodkorda ham insonni o‘zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiyda ishq Majnun va Farhod obrazlari orqali ma’naviy yuksalish, sadoqat va fidoyilik bilan bog‘lanadi. Gyoteda esa ishq shaxsiy tajriba, hissiy iztirob va axloqiy mas’uliyatning murakkab birligi sifatida tasvirlanadi. «O‘l va qayta tug‘il» g‘oyasi bilan fano-baqo tushunchalari o‘rtasida ruhiy yangilanish motiviga asoslangan mazmuniy yaqinlik mavjud. Biroq bu yaqinlik bevosita ta’sirni isbotlamaydi.

To‘rtinchidan, mehnat va faoliyat orqali ma’no topish g‘oyasi ikkala ijodkor ijodida ham muhim o‘rin tutadi. Farhodning bunyodkorlik faoliyati va Faustning odamlar uchun yashash makoni yaratishga intilishi shaxsiy maqsadning ijtimoiy foyda bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi. Franklning ma’no izlash nazariyasi nuqtayi nazaridan bu obrazlarda insonning o‘zidan tashqaridagi maqsadlarga yo‘nalishi va mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi masalalarini ko‘rish mumkin [11].

Beshinchidan, o‘zini anglashning yakuniy modeli farqlanadi. Gyoteda kamolot uzluksiz intilish va rivojlanish bilan bog‘liq. Faustning qutqarilishi uning mutlaq mukammallikka erishgani bilan emas, balki izlanish va faoliyatdan to‘xtamaganligi bilan izohlanadi. Navoiyda esa ruhiy sayohatning eng yuqori bosqichi o‘zlikni qayta anglash, nafsiy da’volardan kechish va ma’naviy birlikka erishish bilan ifodalanadi. «Lisonut-tayr»dagi Simurg‘ timsoli ushbu g‘oyaning ramziy ifodasidir.

Demak, Gyote va Navoiy shaxs kamolotini turli madaniy-falsafiy asoslarda yoritgan bo‘lsalar-da, ikkala ijodkor ham insonni o‘z ruhiy taqdirini anglash va o‘zgartirishga qodir faol mavjudot sifatida tasvirlaydi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Gyote va Navoiy ijodida inson ruhiyatini talqin qilishning o‘zaro yaqin, lekin mazmunan farqlanuvchi modellari mavjudligini ko‘rsatadi. Ushbu modellarni qiyoslash insonning ichki dunyosi, o‘zlikni anglash va ma’naviy kamolot masalalarini turli tarixiy-madaniy sharoitlarda o‘rganish imkonini beradi.

Gyote ijodida shaxsning shakllanishi ko‘pincha qarama-qarshi istaklar, hayotiy tajriba va uzluksiz intilish bilan bog‘lanadi. Faustning izlanishlari insonning mavjud holatidan qoniqmasligi, yangi imkoniyatlarni sinab ko‘rishi va o‘z faoliyati orqali hayot mazmunini aniqlashga intilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Gretxen fojiasi va Faust faoliyatining ayrim oqibatlari intilishning o‘zi yetarli emasligini, uning axloqiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashishi zarurligini namoyon qiladi.

Navoiy ijodida esa ruhiy kamolot nafsni tarbiyalash, qalbni poklash, ishq va ma’rifat orqali ma’naviy yuksalish bilan bog‘liq. «Hayrat ul-abror»da axloqiy fazilatlar, «Layli va Majnun»da ishqning ruhiy ta’siri, «Farhod va Shirin»da bunyodkorlik, «Lisonut-tayr»da esa ruhiy safar va o‘zlikni anglash g‘oyalari bir-birini to‘ldiradi.

Ikki ijodkor asarlaridagi muhim umumiylik shundan iboratki, inson kamoloti tayyor holat sifatida emas, balki o‘zgarish, izlanish va ichki sinovlar orqali shakllanadigan jarayon sifatida tasvirlanadi. Biroq Gyoteda bu jarayonning ochiqligi va uzluksizligi kuchliroq namoyon bo‘lsa, Navoiyda u ma’naviy haqiqatni anglash va ruhiy uyg‘unlikka erishish bilan bog‘lanadi.

Yungning individuatsiya nazariyasi ushbu ikki modelni qiyoslashda muhim tahliliy imkoniyat yaratadi [9]. Insonning o‘zidagi qarama-qarshi jihatlarni anglash va ruhiy yaxlitlikka intilishi Faustning ichki ziddiyatlarini hamda «Lisonut-tayr»dagi o‘zlikni anglash motivlarini tavsiflashda qo‘l keladi. Biroq individuatsiya va fano o‘rtasida to‘liq nazariy tenglik mavjud emas. Birinchisi zamonaviy analitik psixologiya doirasida, ikkinchisi esa tasavvufiy-ma’naviy tafakkur doirasida shakllangan.

Shuningdek, Maslouning o‘zini ro‘yobga chiqarish konsepsiyasi Gyote qahramonlarining imkoniyatlarini namoyon etishga intilishini tushuntirishda qo‘llanishi mumkin [7]. Franklning ma’no izlash nazariyasi esa Faust va Farhod obrazlarida shaxsiy intilishning mazmunli faoliyatga aylanishini qiyoslash imkonini beradi [11]. Biroq ushbu nazariyalar tarixiy badiiy obrazlarning yagona yoki mutlaq izohi sifatida emas, tahlilni chuqurlashtiruvchi tushunchaviy vositalar sifatida qo‘llanadi.

Madaniy-falsafiy tafovutlar ham muhim ahamiyatga ega. Gyote ijodidagi shaxs ko‘pincha o‘z imkoniyatlarini faoliyat, tanlov va tajriba orqali ro‘yobga chiqarishga intiladi. Navoiy ijodida esa shaxsning ichki poklanishi, nafsni nazorat qilish va ma’naviy haqiqat bilan munosabatini qayta anglashga alohida urg‘u beriladi. Ushbu farqlarni G‘arb va Sharqni mutlaq qarama-qarshi qo‘yish orqali izohlash to‘g‘ri emas, chunki har ikkala an’ana ham insonning faoliyati, axloqiy mas’uliyati va ichki o‘zgarishiga muhim o‘rin ajratadi.

Tadqiqotning muhim metodologik cheklovi shundaki, maqola tanlangan badiiy asarlar va nazariy manbalar asosidagi konseptual-qiyosiy tahlilga tayanadi. Shu sababli aniqlangan o‘xshashliklar barcha asarlar yoki barcha tarixiy-madaniy sharoitlar uchun umumiy qonuniyat sifatida talqin qilinmasligi lozim. Kelgusida Gyote va Navoiy asarlarining turli tarjimalari, matn variantlari va tarixiy sharhlarini o‘zaro qiyoslash, shuningdek, qahramonlar nutqi hamda ramziy obrazlarining batafsil matniy tahlilini amalga oshirish tadqiqot natijalarini yanada chuqurlashtirishi mumkin.

XULOSA

Gyote va Navoiy asarlarida inson ruhiyati va shaxsning o‘zini anglashi masalasini psixologik-qiyosiy o‘rganish quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, har ikki ijodkor inson ruhiyatini ziddiyatli va o‘zgaruvchan hodisa sifatida tasvirlaydi. Gyoteda bu holat Faustning ikki xil intilishi va Mefistofel bilan munosabati orqali ifodalansa, Navoiyda nafs va qalb o‘rtasidagi kurash, ma’naviy tarbiya va ruhiy poklanish orqali namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, ishq, ruhiy sayohat va faoliyat ikkala ijodkor asarlarida shaxsni o‘zgartiruvchi muhim omillar hisoblanadi. «Layli va Majnun»da ishq insonning ichki dunyosini o‘zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘lsa, «Faust» va «Yosh Verterning iztiroblari»da u ruhiy tajriba, iztirob va axloqiy mas’uliyat bilan murakkab munosabatga kirishadi. «Farhod va Shirin» hamda «Faust»dagi bunyodkorlik motivlari esa shaxsiy intilishning ijtimoiy maqsad bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, Gyotening «O‘l va qayta tug‘il!» g‘oyasi bilan tasavvufdagi fano va baqo tushunchalari o‘rtasida ruhiy yangilanishga asoslangan mazmuniy yaqinlik mavjud. Biroq ushbu tushunchalar turli falsafiy tizimlarga mansub bo‘lib, ularni aynan bir xil hodisa sifatida talqin qilish mumkin emas. Ularning qiyosiy tahlili insonning o‘zgarishi, eski qarashlardan voz kechishi va yangi ma’naviy holatga intilishi kabi umumiy motivlarni ochib beradi.

To‘rtinchidan, «Faust» va «Lisonut-tayr» asarlarida o‘zini anglash turlicha badiiy modellar orqali ifodalanadi. Gyoteda kamolot uzluksiz intilish, tajriba va faoliyat bilan bog‘liq bo‘lsa, Navoiyda ruhiy safar, nafsni tarbiyalash va ma’naviy birlikka erishish g‘oyalari ustuvorlik qiladi. Shunga qaramay, har ikkala model insonning ichki o‘zgarishga qodirligini ta’kidlaydi.

Beshinchidan, Yungning individuatsiya nazariyasi, Maslouning o‘zini ro‘yobga chiqarish konsepsiyasi va Franklning ma’no izlashga oid qarashlari Gyote va Navoiy asarlaridagi ruhiy jarayonlarni tavsiflash uchun foydali nazariy vositalar bo‘lib xizmat qiladi. Biroq ularni tarixiy matnlarga mexanik ravishda tatbiq etishdan saqlanish, har bir ijodkorning o‘ziga xos madaniy-falsafiy dunyoqarashini hisobga olish zarur.

Oltinchidan, tadqiqot Gyote va Navoiy ijodidagi o‘xshashliklarni bevosita adabiy ta’sir bilan emas, balki inson ruhiyatiga oid umumiy muammolarning turli adabiy an’analarda o‘ziga xos badiiy yechim topishi bilan izohlash lozimligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv ikki ijodkor merosini tarixiy tafovutlarni saqlagan holda qiyosiy o‘rganish imkonini beradi.

Amaliy jihatdan maqola natijalari adabiyotshunoslik, psixologiya va falsafa fanlarining tutashgan nuqtasida badiiy obrazlarni tahlil qilish, shaxs kamolotining turli modellarini o‘rganish hamda milliy adabiy merosni jahon adabiyoti kontekstida talqin etishda foydalanilishi mumkin.

Kelgusida tadqiqotni Gyotening «Vilgelm Meysterning o‘quv yillari» romani va Navoiyning «Sab’ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari asosida kengaytirish, shuningdek, ikki ijodkorning o‘zlik, axloqiy mas’uliyat, ma’naviy erkinlik va ijtimoiy faoliyat haqidagi qarashlarini chuqurroq qiyoslash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2003.
2. Goethe J. W. Faust. Der Tragödie erster und zweiter Teil / Hrsg. E. Trunz. — München: C. H. Beck, turli nashrlar.
3. Goethe J. W. West-östlicher Divan. — Stuttgart: Cotta, 1819, turli nashrlar.
4. Goethe J. W. Die Leiden des jungen Werthers. — Leipzig: Weygand, 1774.
5. Komilov N. Tasavvuf, yoki Komil inson axloqi. — Toshkent: Yozuvchi, 1996.
6. Бертельс Е. Э. Навои: Опыт творческой биографии. — М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948.
7. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review. — 1943. — Vol. 50, No. 4. — P. 370–396.
8. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.
9. Jung C. G. Aion: Researches into the Phenomenology of the Self. Collected Works, Vol. 9, Part II. — Princeton: Princeton University Press, 1959.
10. Attar F. The Conference of the Birds / Trans. A. Darbandi, D. Davis. — London: Penguin Books, 1984.
11. Frankl V. E. Man’s Search for Meaning. — Boston: Beacon Press, 2006.
12. Mommsen K. Goethe und die arabische Welt. — Frankfurt am Main: Insel, 1988.